

ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΣΤΟΝ ΕΠΙΧΑΡΜΟ

A. Γ. ΜΑΡΚΟΥ

Ὁ Ἐπίχαρμος¹ γεννήθηκε στή νῆσο Κῶ τό 540 π.Χ. περίπου. Ἐζησε ὁμως καί ἔδρασε κυρίως στίς Συρακοῦσες τῆς Σικελίας, ὅπου καί ἀπέθανε τό 450 π.Χ. σέ ἡλικία ἐνενήκοντα ἐτῶν². Ἦταν κυρίως ποιητής κωμωδιῶν³, ἄν καί ἀπό τίς ἀρχαῖες μαρτυρίες τά ἔργα του δέν χαρακτηρίζονται κωμωδίες ἀλλά «δράματα»⁴. Σχετικά μέ τό συγγραφικό του ἔργο δέν ὑπάρχει συμφωνία. Ἄλλες⁵ μαρτυρίες ὁμιλοῦν γιά 52 δράματα, ἄλλες γιά 35 καί ἄλλες⁶ γιά 40, ἀπό τά ὁποῖα ἀντιλέγονται⁴. Σήμερα εἶναι γνωστοί 37 τίτλοι ἔργων, οἱ ὁποῖοι, μαζί μέ τά λίγα ἀποσπάσματα, μᾶς ἐπιτρέπουν «νά μαντεύσουμε τή μεγάλη ποικιλία αὐτῆς τῆς δραματικῆς παραγωγῆς»⁷. Ὅμως οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες δέν ἀναφέρουν τόν Ἐπίχαρμο ὡς ποιητή μόνον, ἀλλά καί ὡς φιλόσοφο. Ἴσως σ' αὐτό συνετέλεσε τό ποιητικό του ἔργο, τό ὁποῖο ὡς ἔργο ὑψηλῆς ποιότητος, ἦταν, ὅπως παρατήρησε ο Croiset⁸, «κατ' ἀνάγκη πλήρες φιλοσοφίας, δεδομένου ὅτι ἦταν πλήρες ἀληθείας». Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος⁹ ἀναφέρει τόν Ἐπίχαρμο μεταξύ τῶν φιλοσόφων, διασώζει¹⁰ δέ καί πληροφορία τοῦ Ἰπποβότου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Ἐπίχαρμος κατατασσόταν μεταξύ τῶν ἐπτά σοφῶν. Ἄναφερόμενος στό ἔργο τοῦ Ἐπιχάρμου ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος λέγει ὅτι «καταλέλοιπε ὑπομνήματα ἐν οἷς φυσιολογεῖ, γνωμολογεῖ, ἰατρολογεῖ». Προσθέτει μάλιστα ὅτι στά περισσότερα ἀπό τά «ὑπομνήματα» του ὁ ποιητής ἔγραψε καί «παραστιχίδια» μέ τά ὁποῖα «διασαφεῖ ὅτι ἑαυτοῦ ἐστί τά συγγράμματα». Ἡ πληροφορία αὐτή ἔχει σπουδαία σημασία, διότι φανερώνει ὅτι καί ὁ Ἐπίχαρμος ἀνήκει στή χορεία τῶν φιλοσόφων καί ποιητῶν διά τῶν ὁποίων ἐκφράστηκε κατὰ τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Ἐγῶ¹¹, ἡ «ὑψωση τοῦ ἀνθρώπου σέ προσωπικότητα»¹², ἡ ἀποδέσμευσή του ἀπό τή μυθολογία καί ἡ στήριξή του στό δικό του «λόγο» γιά τή γνώση καί τήν ἐρμηνεία τῆς πραγματικότητας. Τήν πληροφορία αὐτή ἐπιβεβαιώνει καί ἡ χρήση ἐκ μέρους τοῦ Ἐπιχάρμου τῆς προσωπικῆς ἀτωνυμίας «ἐγῶ». Γιά τή φιλοσοφική δραστηριότητα τοῦ Ἐπιχάρμου, ἐκτός ἀπό τό Διογένη τόν Λαέρτιο, μᾶς πληροφορεῖ καί ὁ Ἰάμβλιχος¹³. Σύμφωνα δέ μέ τίς περισσότερες πληροφορίες ὁ Ἐπίχαρμος ἀνήκε στόν κύκλο τῶν πυθαγορείων¹⁴.

Ἡ ὅλη ποιητική καί φιλοσοφική δραστηριότητα τοῦ Ἐπιχάρμου συνετέλεσε ὥστε νά ἀποκτήσει μεγάλη φήμη καί νά χαρακτηριστεῖ «σοφός»¹⁵. Ἰδιαίτερα ἐκθειάζεται ἀπό τόν Κικέρωνα¹⁶ γιά «τὴν ἀκριβολόγο λεπτότητα τοῦ πνεύματός του»¹⁷. Ἡ ἐπίδρασή του δέ στοὺς μεταγενέστερους θεωρεῖται ἀπό τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς σημαντική. Κατὰ τόν Ἰάμβλιχο¹⁸ «οἷ τε γνωμολογήσαι τι τῶν κατὰ τόν βίον βουλόμενοι τάς Ἐπιχάρμου διανοίας προφέρονται, καί σχεδόν πάντες αὐτάς οἱ φιλόσοφοι κατέχουσι». Ὁ Διογένης¹⁹ δέ ὁ Λαέρτιος διασώζει κείμενα τοῦ Ἄλκιμου σύμφωνα μέ τά ὁποῖα ὁ Πλάτων «πολλά καί παρ' Ἐπιχάρμου τοῦ κωμωδιοποιοῦ προσφέληται».

Βέβαια ὑπάρχουν ἀπό τήν ἀρχαία ἤδη ἐποχή πολλές ἀμφισβητήσεις σχετικά μέ τό ποιητικό καί φιλοσοφικό ἔργο τοῦ Ἐπιχάρμου²⁰. Πιστεύουμε ὁμως ὅτι ἕνα στοι-

χεῖο σχετικά μέ τόν ποιητή πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο, ὅσο τά λίγα ἀποσπάσματα καί οἱ λίγες μαρτυρίες μᾶς τό ἐπιτρέπουν. Τό στοιχεῖο αὐτό εἶναι ἡ προσπάθειά του νά στηρίξει τήν ποιητική καί φιλοσοφική δραστηριότητα τῆς ἐποχῆς του καί δι' αὐτῶν τή γνώση καί κατανόηση τῆς φυσικῆς καί ἀνθρώπινης πραγματικότητας πάνω σέ ὀρισμένες ἀρχές, νά συμβάλει ἔστω καί αὐτός στόν καθορισμό μιᾶς ὀρθῆς ἐπιστημονικῆς καί φιλοσοφικῆς πορείας. Ἡ προσπάθειά του αὐτή διακρίνεται, νομίζομε, καθαρά τόσο στό χῶρο τῆς ποιήσεώς του ὅσο καί στό χῶρο τοῦ φιλοσοφικοῦ καί ἐπιστημονικοῦ του στοχασμοῦ. Στό χῶρο τῆς ποιήσεως «εὔρε τήν κωμωδίαν»²¹ ἢ ἔστω, σύμφωνα μέ ἄλλη μαρτυρία, «πρῶτος τῆν διετριμμένην κωμωδίαν ἀνεκτίησαςτο πολλά προσφιλοτεχνήσας»²². Κατά τόν Ἄριστοτέλη²³ ὁ Ἐπίχαρμος εἶναι ὁ πρῶτος πού ἔδωκε «μῦθον» εἰς τήν κωμωδία. Τά ἀποσπάσματα δέ πού διασώθηκαν καθὼς καί οἱ τίτλοι τῶν ἔργων του φανερόνουν ὅτι εἶχε κάνει τήν κωμωδία ἠθογραφική²⁴. Γενικά ὁ Ἐπίχαρμος ἀναδείχθηκε «τῇ ποιήσει γνωμικός καί εὑρετικός καί φιλότεχνος»²⁵. Γιά τό ἔργο του αὐτό καί τή συμβολή του στή διαμόρφωση τῆς κωμωδίας ὁ Πλάτων²⁶ χαρακτήρισε αὐτόν κορυφαῖο, «ἄκρον», ποιητή. Γιά ὅλα αὐτά σωστά ὁ Crotchet²⁷ παρατήρησε ὅτι ὁ Ἐπίχαρμος «ἀπεκάλυψε εἰς τήν Ἑλλάδα τήν ἀληθῆ φύσιν τῆς κωμωδίας» καί ὅτι ὑπέδειξε στούς μεταγενέστερους «τόν καλόν δρόμον».

Τήν προσπάθεια τοῦ Ἐπιχάρμου νά καθορίσει τίς βασικές ἀρχές τοῦ φιλοσοφικοῦ καί ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ φανερόνουν, κατά τή γνώμη μας, δύο στοιχεῖα. Τό πρῶτο εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Ἄριστοτέλη²⁸, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Ἐπίχαρμος πίστευε ὅτι «εἶναι δύσκολο πρᾶγμα νά ὁμιλεῖ κανεῖς σωστά ὅταν ξεκινᾷ ἀπό μὴ ὀρθῆς ἀρχῆς». Τό δεύτερο στοιχεῖο εἶναι οἱ προτροπές του πάνω στούς τρόπους σκέψεως καί ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου, πού περιέχουν τά σωζόμενα ἀπό τό ἔργο του ἀποσπάσματα. Αὐτές κυρίως τίς βασικές ἀρχές ἐπιστημονικοῦ καί φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ θά προσπαθήσομε νά καθορίσομε στή συνέχεια τῆς ἐργασίας αὐτῆς.

Γενικά, καταρχήν, πρέπει νά ποῦμε ὅτι στόν Ἐπίχαρμο, ὅπως ἄλλωστε καί στούς ἄλλους ποιητές καί φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς του, ἔχομε ὅλα ἐκεῖνα τά ἀπαραίτητα στοιχεῖα²⁹ γιά τήν ὕπαρξη ἐπιστήμης καί φιλοσοφίας. Πρῶτα-πρῶτα τό βασικότερο, τή σαφή διάκριση μεταξύ γνωστικοῦ ἀντικειμένου, «ἐπιστητοῦ», καί γνωστικοῦ ὑποκειμένου. Τό «ἐπιστητόν» ἀποτελοῦν: ὁ κόσμος τῶν θεῶν, ὁ κόσμος τῆς φύσεως καί ὁ ἀνθρώπινος, προσωπικός, κοινωνικός, ἠθικός, ἀξιολογικός καί πολιτισμικός κόσμος. Τό «ἐπιστητόν» αὐτό εἶναι, κατά τόν Ἐπίχαρμο, αὐτό καθ' ἑαυτό³⁰, ἀνεξάρτητο τοῦ γνωρίζοντος ὑποκειμένου, μέ τά δικά του γνωρίσματα, τίς δικές του «μεταλλαγές»³¹, τοὺς δικούς του λόγους καί τή δική του «σοφία»³², ἔχοντας, ὅπως θά παρατηρήσει ἀργότερα ὁ Ἄριστοτέλης³³, ὄντολογικὴν προτεραιότητα καί ἀνεξαρτησία ἔναντι τῆς ἐπιστήμης ὡς ἀποτελέσματος τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητας τοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου. Τό γνωστικό ὑποκειμένο, ὁ αὐτοβεβαιωμένος γιά τίς πρὸς ἐπιστήμη καί φιλοσοφία δυνατότητές του ἄνθρωπος, καί σάν τέτοιο ὁ ποιητής, δηλώνεται ἐδῶ μέ τήν πεποιθήσή του ὅτι ἡ ἐπιστήμη καί ἡ φιλοσοφία, ἡ γνώση καί ἡ ἀλήθεια, εἶναι ἔργο τοῦ «ζητοῦντος» αὐτῶ ἀνθρώπου³⁴. Ἡ αὐτοβεβαίωση αὐτῆ καί ἡ πεποίθηση τοῦ ἀνθρώπου ἐκφράστηκε κατά τήν ἐποχὴ ἐκείνη μέ τή χρήση, ὅπως εἶπαμε καί παραπάνω, ἀπὸ τοὺς ποιητές καί φιλοσόφους τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας «ἐγώ», τήν ὁποία πολλές φορές χρησιμοποιοῦ καί ὁ Ἐπίχαρμος³⁵. Ἔτσι ὁ ποιητής συνειδητοποιώντας τίς δυνατότητές του ὡς γνωστικοῦ ὑποκειμέ-

νου νά διαλεχθεῖ καί νά γνωρίσει τούς κόσμους τοῦ ἐπιστητοῦ, ἐστράφη πρὸς αὐτούς καί προσπάθησε, θέτοντας ἐρωτήματα³⁶, νά τούς γνωρίσει καί νά ἀποκαλύψει τὸ ὑπ' αὐτῶν «παιδευμένον», ἀλλὰ καί «κρυπτόμενον» κατὰ τὸν Ἡράκλειτο³⁷, «σοφόν». Τοῦτο μᾶς δίδει τὸ δεῦτερο ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴ σύσταση τῆς ἐπιστήμης, τὴν ἐμπρόθετη ἐνέργεια τοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου, «τὸ αὐτόνομο καί αὐτοσυνειδητο γνωστικὸ ἔργο πού ἀναζητᾷ μεθοδικά τὴ γνώση»³⁸, τὴν «ἐξοδο»³⁹ τοῦ ὑποκειμένου μέ σκοπὸ νά γνωρίσει τὸ ἀντικείμενο, τὴν ἐκδήλωση τῆς ἐκ φύσεως «ὀρέξεως τοῦ εἶδέναι»⁴⁰, τὴν «ἐνεργεῖα» ἔκφραση τοῦ ἐπιστημονικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς⁴¹, καί τὴν ὑπέρβαση ἔτσι τῆς «ἐνστιγματικῆς καί αὐτόματης ἐπαφῆς»⁴² τοῦ ὑποκειμένου μέ τούς κόσμους τοῦ ἐπιστητοῦ. Ἀποτέλεσμα τῆς «ἐξόδου» αὐτῆς τοῦ Ἐπίχαρμου ὡς γνωστικοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὸ ἐπιστητὸ ἦταν ἀφενὸς νά διατυπώσῃ τις ἀπόψεις του γιὰ τὸ εἶναι καί τὸ Γίγνεσθαι αὐτοῦ καί ἀφετέρου νά καταλήξῃ σέ ὀρισμένα συμπεράσματα σχετικὰ μέ τὰ μέσα καί τούς τρόπους «ἐπισκέψεως»⁴³ καί ἐξετάσεως τοῦ ἐπιστητοῦ, ὀρισμένες βασικὲς ἀρχές ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἔτσι ἔχομε, ἔκφραζόμενα στὴν πράξη καί ὄχι θεωρητικὰ καθοριζόμενα, καί τὰ ἄλλα ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὴ σύσταση τῆς ἐπιστήμης, τις πρῶτες δηλαδὴ ὑποθέσεις, ἔννοιες καί προτάσεις καί τὴ μέθοδο, τούς τρόπους ἐπιτελέσεως τῆς ἐπιστημονικῆς καί φιλοσοφικῆς πράξεως. Βέβαια ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δὲν ἀνευρίσκονται μόνον στὸν Ἐπίχαρμο. εἶναι κοινὰ σέ ὅλους τούς ποιητὲς καί φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε λέμε ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ περίπου ἄρχισε ἡ ἐπιστήμη καί ἡ φιλοσοφία καί διαμορφώθηκε τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα⁴⁴.

Στὸν Ἐπίχαρμο αὐτὸ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα διαφαίνεται καί ἀπὸ τούς ἐπιστημονικοὺς ὅρους πού μεταχειρίζεται. Τέτοιοι ὅροι εἶναι: «εἰδῆ μαθῶν» (B3), «σάφα ἴσαμι» (B6), «γνώθι...» (B21), «γινώσκειν...» (B23), «διανοοῦ» (B24), «ζατῆς σοφόν» (B27), «ἀ δέ μελέτα...» (B23), «μανθάνειν» (B40). Αὐτὸ δὲ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα προσπάθησε νά θεμελιώσῃ καί νά διδάξῃ μέ τις βασικὲς ἀρχές πού εἰσηγήθηκε.

Πρῶτη βασικὴ ἀρχὴ ἐπιστήμης καί φιλοσοφίας κατὰ τὸν ποιητὴ εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου συνειδητοποίηση ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἐπιστητοῦ εἶναι ἔργο ἀποκλειστικὰ δικό του καί ὄχι δῶρον ἄλλων ἐκτός αὐτοῦ δυνάμεων⁴⁵, καί ἡ αὐτοβεβαίωσή του ὅτι ἔχει ἐκ φύσεως τις πρὸς τοῦτο δυνατότητες. Ἡ ἐπιστήμη δηλαδὴ κατὰ τὸν Ἐπίχαρμο εἶναι ἀποτέλεσμα δύο παραγόντων. Ὁ πρῶτος εἶναι ἡ «ἀγαθὴ φύσις» τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἐκ φύσεως δυνατότητες αὐτοῦ. Ὁ ποιητὴς πραγματικὰ πιστεύει ὅτι ἡ φύσις ἔχει προικίσει τὸν ἄνθρωπο μέ ὀρισμένες δυνατότητες. Σύμφωνα μέ τὸ ἀπόσπασμα 33 τὸ νά ἔχει κανεὶς «ἀγαθὴν φύσιν» εἶναι κάτι τὸ «ἄριστον», κάτι τὸ βασικὸ καί ἀπαραίτητο. εἶναι τὸ πρὸς ἐπιστήμη «δυνάμει» τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη⁴⁶. Ὁ Ἐπίχαρμος μάλιστα πιστεύει, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 4, ὅτι ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα ἔχουν κάποια «γνώμην», κάποια γνώση, κάποια δυνατότητα νά διακρίνουν, σύμφωνα μέ ὅσα λέγει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος⁴⁷ παραθέτοντας τὸ ἀπόσπασμα, ὀρισμένες ιδιότητες τῶν πραγμάτων, ὅπως «ὁμοιότητα, γένεσιν καί τροφήν». Πάντως τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι κατὰ τὸν Ἐπίχαρμο τὰ ἔμβια ὄντα δὲν ἔχουν ἐκ φύσεως δοσμένο τὸ «σοφόν». Δὲν λέγει ὅτι ἔχουν τὸ «σοφόν» ἀλλ' ὅτι ἔχουν «γνώμην». Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα 5, ὅπου κάνει λόγο γιὰ «δοκεῖν» τῶν ζώων. Κατὰ τὸν ποιητὴ τὸ «σοφόν» αὐτὸ «ἀ φύσις οἶδεν ὡς ἔχει μόνα»⁴⁸ καί αὐτὸ εἶναι τὸ «ζητούμενον»⁴⁹ τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπιστήμης. Ἡ γνώση δὲ αὐτοῦ τοῦ «σοφοῦ»

δέν φαίνεται κατά τόν Ἐπίχαρμον νά ἀνήκει στά ἄλλα ἔμβια ὄντα ἀλλά μόνο στόν ἄνθρωπο. Ἡ «γνώμη» καί τό «δοκεῖν» τῶν ἄλλων ἐμβίων ὄντων στηρίζεται, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τά παραλληλιζόμενα μέ τά ἀποσπάσματα τοῦ ποιητοῦ χωρία τοῦ Πλάτωνα, στό «αἰσθάνεσθαι»⁵⁰. Δυνατότητα γιά «εἰδέναι», «γιγνώσκειν», «μανθάνειν», «μελετᾶν», «διανοεῖσθαι», «φρονεῖν» δέν φαίνεται ὁ ποιητής νά ἀποδίδει στά ἄλλα ἔμβια ὄντα. Ὅλα αὐτά εἶναι προνόμιο μόνον τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτό γιατί ὁ ἄνθρωπος διαθέτει ἐκτός τῶν αἰσθήσεων καί «νοῦν» καί «λογισμόν», ἔργο τῶν ὁποίων εἶναι ὅλα αὐτά. Ἴσως γι' αὐτό ὁ ποιητής κάνει λόγο γιά «ἀγαθὴν φύσιν» τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἀποτελεῖ οὐσιώδη διάκριση μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καί τῶν ἄλλων ζώων, εἶναι δέ κοινὴ σχεδόν ἀντίληψη τῶν φιλοσόφων. Κατὰ τόν σύγχρονο τοῦ Ἐπιχάρμου, καί πυθαγόρειο ἐπίσης, Ἀλκμαίωνα «ἄνθρωπον τῶν ἄλλων διαφέρειν ὅτι μόνον ξυνήσι, τὰ δ' ἄλλα αἰσθάνεται μὲν, οὐ ξυνήσι δέ»⁵¹. Ὁ Ἐπίχαρμος ὁμως διαπίστωσε ὅτι γιά νά ὑπάρξει ἐπιστήμη καί φιλοσοφία δέν ἀρκοῦν μόνο αὐτές καθεαυτές οἱ ἐκ φύσεως δυνατότητες. Πρέπει αὐτές νά ἀξιοποιηθοῦν ἀπό τόν ἄνθρωπο. Γι' αὐτό δίδαξε ὅτι πρέπει νά ἐπισυμβαίνει καί ὁ δεῦτερος παράγοντας. Αὐτός εἶναι ἡ ἐμπρόθετη καί ἐνσυνειδήτη, ἡ «ἐκουσία»⁵² κατὰ τοὺς πυθαγορείους, ἐπιστημονικὴ καί φιλοσοφικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἐκφραζόμενη ὡς «ζήτησις», «ἐξεύρεσις», «μελέτη», «πόνος», «μάθησις», «διανόησις», «λογισμός». Ἀναμφισβήτητα μάλιστα ὁ ποιητής θεώρησε ὡς σπουδαιότερο τόν δεῦτερον αὐτόν παράγοντα, κατανοώντας ἴσως αὐτό πού θά παρατηρήσει ἀργότερα ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι «φύσει σοφός οὐδεὶς»⁵³. Τοῦτο φαίνεται ἀπό τά ἀποσπάσματα 33 καί 36. Σύμφωνα μέ τό ἀπόσπασμα 33 ἡ «μελέτη» προσπορίζει περισσότερα ἀγαθὰ ἀπὸ τὴν «ἀγαθὴν φύσιν». Μέ τό ἀπόσπασμα 36 εἶναι κατηγορηματικότερος. Δέχεται ὅτι ὅλα τὰ ἀγαθὰ εἶναι ἀποτέλεσμα «πόνων», κόπων, ἐργασίας, «τῶν πόνων πωλοῦσιν ἡμῖν πάντα τὰ γὰθ' οἱ θεοί».

Ἡ ἀνθρώπινη αὐτὴ ἐπιστημονικὴ καί φιλοσοφικὴ δραστηριότητα, ἡ ἀνθρώπινη αὐτὴ ἐνσυνειδήτη ἐνεργητικὴ πορεία πρὸς τὴ γνώση τοῦ «σοφοῦ» τῶν πραγμάτων, πρέπει, κατὰ τόν Ἐπίχαρμον, νά ἔχει δύο κατευθύνσεις⁵⁴. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ κατευθύνσις τῆς μάθησις τῶν γνώσεων πού ἔχουν ἐκάστοτε κατακτηθεῖ ἀπὸ τόν ἄνθρωπο. Εἶχε ἴσως κατανοήσει ὁ ποιητής ὅτι ἡ γνώση τοῦ «σοφοῦ» σχετικὰ μέ τὴν πραγματικότητα δέν εἶναι ἔργο ἑνὸς μόνον ἀνθρώπου καί μιᾶς μόνον ἐποχῆς, ἀλλὰ ἔργο ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητος καί κατόρθωμα μακροχρόνιας ζητήσεως αὐτοῦ. Καί ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καί ὅλες οἱ ἐποχές ἔχουν νά παρουσιάσουν τὰ ἐπιτεύγματά τους, ἔχουν «καταθέσει», σύμφωνα μέ τόν Παρμενίδη⁵⁵, στή μνήμη τῆς Ἱστορίας, ὅσα ἐνόμισαν ὅτι εἶναι ἀληθινά. Γι' αὐτό ὁ Ἐπίχαρμος προέτρεπε πρὸς «μάθησις» ἐκείνων πού οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι ἔχουν κατορθώσει. Τὴν προτροπὴ αὐτὴ δεικνύουν: Τό ἀπόσπασμα 3 «ὥσπερ γάρ ἀλησις ἀλητάς μαθών...», τό ἀπόσπασμα 40 «...δεῦτερον δέ μανθάνειν» καί κυρίως τό ἀπόσπασμα 21 «γνώθι πῶς ἄλλω κέχρηται». Ὅλα αὐτά μᾶς ἐπιτρέπουν νά δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἐπίχαρμος ἦταν ὁ εἰσηγητὴς τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνημέρωσις καί τῆς ἀρχῆς τῆς ὑπὸ ἱστορικὴν προοπτικὴν ἐξετάσεως τῶν πραγμάτων. Ὁ Ἐπίχαρμος ὁμως δέν θεώρησε ἐπαρκὴ πρὸς ἐπιστήμη καί φιλοσοφία τὴν ἐκμάθησι μόνον τῶν ἐκάστοτε ὑφισταμένων γνώσεων. Αὐτό γιατί δέν πίστευε, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, στήν τελειότητα καί τὴν τελικότητα τῶν ἀνθρώπινων γνώσεων. Τό στάδιο τῆς ἐκμαθήσεως τό θεωροῦσε ὡς βάση γιά παραπέρα πορεία. Γι' αὐτό προέτρεπε καί πρὸς τὴ δευτέρη κατευθύνσις τῆς ἐπιστημονικῆς

καί φιλοσοφικής δραστηριότητας. Αυτή είναι ή έρευνα, ή αναζήτηση νέων γνώσεων και ή δημιουργία νέων θεωριών και νέων έρμηνειών περί του επιστητού. Τήν κατεύθυνση αυτή τονίζουν κυρίως τά άποσπάσματα 27, «αί τι ζατῆς σοφόν...» και 28 «πάντα τά σπουδαία... έξευρίσκεται». Βέβαια γιά τόν 'Επίχαρμο οί δύο αυτές κατευθύνσεις τῆς επιστημονικῆς και φιλοσοφικῆς δραστηριότητας δέν πρέπει νά επιτελοῦνται άνεξάρτητα ή μιά από τήν άλλη, αλλά κάθε επιστημονική και φιλοσοφική πράξη πρέπει νά περιλαμβάνει ταυτόχρονα και τίς δύο. Τοῦτο διαφαίνεται, νομίζομε, από τό άπόσπασμα 3, «ὄστις δέ κα εἰδῆ μαθών...», τό άπόσπασμα 33, «ἀ δέ μελέτα φύσιος ἀγαθᾶς πλέον δωρεΐται», και τό άπόσπασμα 36, «τῶν πόνων παλοῦσιν ἡμῖν πάντα τάγάθ' οἱ θεοί». Θά μπορούσαμε μάλιστα νά ισχυριστοῦμε ὅτι, κατά τόν ποιητή, οἱ δύο αυτές κατευθύνσεις πρέπει νά επιτελοῦνται σέ συνθετική και ἐποικοδομητική σχέση μεταξύ τους. Αυτό μᾶς επιτρέπουν δύο στοιχεῖα. Τό πρώτο εἶναι τό άπόσπασμα 6, τό ὁποῖο φανερώνει τή βαθειά πεποίθηση τοῦ 'Επιχάρμου, «σάφα ἴσαμι τοῦτο», ὅτι οἱ ἰδέες του θα εὑρουν μιμητές και θά τύχουν μελέτης και ἀλλαγῆς. Τό δεύτερο εἶναι ή μαρτυρία τοῦ 'Αριστοτέλη⁵⁶ σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ 'Επίχαρμος χρησιμοποίησε τή μέθοδο τοῦ «συντιθέναι και ἐποικοδομεῖν». Ὁλην πάντως αὐτή τήν επιστημονική και φιλοσοφική δραστηριότητα πρέπει νά ένασκει ὁ ἄνθρωπος μέ σκοπό νά γνωρίσει τό ὑπό τῆς φύσεως «πεπαιδευμένον» «σοφόν», τό ὁποῖο διέπει τή λειτουργία, τό εἶναι, τό Γίγνεσθαι και τή «μεταλλαγῆ» τῶν κόσμων τοῦ επιστητοῦ, και νά ἀποσπάσει από τή φύση τά μυστικά σχετικά μέ τό πῶς «ἐπαιδεύσει» αὐτό «τό σοφόν». Ὅταν ὁ ἄνθρωπος κατορθώσει αὐτό θά ἔχει ἀποκτήσει τή σοφία, ὅπως θά τήν καθορίσει ἀργότερα ὁ 'Αριστοτέλης⁵⁷. «σοφία μὲν οὖν ἐκλήθη, οἰωνεῖ σάφειά τις οὔσα, ὡς σαφηνίζουσα πάντα. τοῦτο δέ τό σαφές εἶρηται φαές τι ὄν παρά τό φάος και φῶς, διά τό εἰς φῶς ἄγειν τά κεκρυμμένα».

Ὅμως ὁ 'Επίχαρμος δέν ὑπερέβαλε τίς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου γιά τέλεια γνώση τοῦ επιστητοῦ. Εἶχε βαθειά συνείδηση τῶν περιορισμένων ὀρίων τῶν δυνατοτήτων αὐτῶν. Γι' αὐτό εἰσηγήθηκε μιά ἄλλη βασική ἀρχή πού πρέπει νά διέπει ὄχι μόνο τήν επιστημονική και φιλοσοφική, αλλά τήν ὄλη δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀρχή αὐτή εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά ἔχει πάντοτε συναίσθηση τῆς ἀδύναμης φύσεώς του, ὅτι εἶναι «θητός». Ἡ συναίσθηση αὐτή γενικά θά ἀντιτάσσεται εἰς τό «φύσει ὑβριστικόν»⁵⁸ κατά τούς πυθαγορείους μέρος τῆς ψυχῆς του και θά τόν ὀδηγεῖ στόν ὀρθό δρόμο σέ κάθε του δραστηριότητα. Τήν εἰσήγηση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς από τόν ποιητή μᾶς φανερώνει τό άπόσπασμα 20, «θνατά χρῆ τόν θνατόν, οὐκ ἀθάνατα τόν θνατόν φρονεῖν». Τή σκέψη του αὐτή κάνει πῶς χαρακτηριστική ή ὑπ' αὐτοῦ διάκριση μεταξύ θεοῦ και ἀνθρώπου, μεταξύ θεϊκῆς και ἀνθρώπινης δυνάμεως και γνώσεως⁵⁹. Ὁ θεός ὑπῆρξε πάντοτε, χωρίς καμμιά ἔλλειψη και τά ἑαυτοῦ πράγματα ἦσαν πάντοτε τά ἴδια (B1). Δέν διαφεύγει τίποτα τοῦ θεοῦ και δέν ἀδυνατεῖ σέ τίποτα (B23) και μπορεῖ νά εὑρεῖ τά πάντα (B57). Ἀντίθετα ὁ ἄνθρωπος εὑρίσκεται σέ συνεχῆ «μεταλλαγῆ» και φθορά (B2), εἶναι «θητός» (B18 και B20), «βροτός» (B 44a), γενικά εἶναι ἔλλειπῆς, ἐνδεής, ἔχει ἀνάγκες (B7), εἶναι «ἄπορος» (57), τοῦ λείπουν τά ἀγαθά, και τέλος, και τό σπουδαιότερο, ἔχει «ἄγνοια» τοῦ «σοφοῦ» τῆς πραγματικότητας. Ὅμως αὐτή ἀκριβῶς ή κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου συνιστᾷ τό λόγο, τήν αἰτία πρὸς ἐπιστήμη και φιλοσοφία. Συνιστᾷ τό λόγο ἐνεργοποιήσεως τῶν ἐκ φύσεως δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς συνεχῆ ὑπέρβαση τῆς πνευματικῆς και ὕλικῆς του ἔνδειας. Κάνει ἀναγκαῖα τήν ἐμπρόθετη και ἐνσυνείδητη κι-

νηση του ανθρώπου ως γνωστικού υποκειμένου προς τὰ πράγματα γιά τή γνωστική κυριαρχία πάνω σ' αὐτά, ἡ ὁποία θά του ἐξασφαλίζει τή σωτηρία⁶⁰ τῆς ζωῆς. Ἐλ- λωστε, ὡς γνωστόν, ὁ «θαυμασμός», ἡ «ἀπορία» καί «τό φεύγειν τήν ἄνοιαν» στά- θηκαν ἡ ἀρχή τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπιστήμης⁶¹. Τήν κατανόηση ὄλων αὐτῶν ἀπό τόν Ἐπίχαρμο φανερώνει ἡ ὁμολογία του ὅτι ὄλα ὅσα ἔκανε τὰ ἔκανε ἀπό ἀνάγκη, «ἀλλά μάν ἐγώ ἀνάγκη ταῦτα πάντα ποιέω» (B7). Ἐπί τῆν κατανόηση δέ αὐτή προῆλθαν οἱ προτροπές του ὅτι γιά νά γίνει ὁ ἄνθρωπος κάτι, «αὐλητής», «ὀρ- χηστής» «πλοκεύς», «ἀγαθός», πρέπει νά «εἰδῆ μαθῶν» (B3), γιά νά ἀποκτήσει καί περισσότερα ἀπ' ὅσα ἡ φύση του παρέχει πρέπει νά μελετήσῃ (B33), γιά νά ἀποκτή- σει ὄλα τὰ ἀγαθὰ πρέπει νά κοπιᾷσῃ (B36), γιά νά γνωρίσῃ τό «σοφόν» καί «τά σπουδαῖα» πρέπει νά τὰ ζητήσῃ καί νά τὰ ἐξεύρῃ (B27 καί B28). Σαφέστατα ἀκόμη δηλώνει ὄλα αὐτά μέ τὰ ἀποσπάσματα 56 καί 57, ὅσο βέβαια αὐτά ἀποδίδουν σκέ- ψεις του Ἐπιχάρμου. Σύμφωνα μέ αὐτά ὁ ἀνθρώπινος βίος «λογισμοῦ κἀριθμοῦ δεῖται πάνυ», διότι «ταῦτα σώζει βροτούς», φέροντας «πόρους ἐκάστῳ περί του βίου καί τῆς τροφᾶς»⁶².

Λογισμός ὁμως σημαίνει σκέψη, συλλογισμό, ὀρθό λόγο, λογική, διάνοηση. Ἐτσι ἡ ἰδιαίτερη σημασία πού ἀποδίδει σ' αὐτόν ὁ Ἐπίχαρμος μᾶς ὀδηγεῖ σέ μιᾶ ἀκόμη βασική ἀρχή πού πρέπει κατ' αὐτόν νά διέπει τήν ἐπιστημονική δραστηριό- τητα. Ἡ ἀρχή αὕτη εἶναι ὅτι πρέπει νά γίνεται ὑπέρβαση τῶν δεδομένων τῶν αἰσθή- σεων, τῆς ἀπλοϊκῆς, κοινῆς σέ ὄλους τούς ἀνθρώπους, αἰσθητηριακῆς ἐπαφῆς μέ τόν κόσμο του ἐπιστητοῦ καί στήριξη τῆς γνώσεως αὐτοῦ στό λόγο, τή διάνοια, τό νοῦ⁶³. Τήν εἰσήγηση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἀπό τόν Ἐπίχαρμο φανερώνει, καί κατά κύ- ριο λόγο μάλιστα, καί ἄλλο, ἐκτός τῶν B56 καί B57, μὴ ἀμφισβητούμενο ἀπόσπα- σμα. Αὐτό σημαίνει ὅτι εἶναι δύσκολο νά ἰσχύσῃ κάποια ἐπιφύλαξη πού μπορούσε νά ἔχει κανεῖς λόγω πιθανῆς μὴ γνησιότητος τῶν ἀποσπασμάτων 56 καί 57. Τό ἀπόσπασμα αὐτό εἶναι τό 12 «νοῦς ὀρῆ καί νοῦς ἀκούει· τᾶλλα κωφά καί τυφλά»⁶⁴.

Ἐπέμβαση ὁμως τῶν αἰσθήσεων καί τῶν δεδομένων τους γιά τόν Ἐπίχαρμο, ὀ- πως καί γιά τούς ἄλλους φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δέν σημαίνει ἀδιαφορία ἔ- ναντι αὐτῶν, πλήρη ἄρνηση τῆς συμβολῆς αὐτῶν στή γνωστική διαδικασία. Σημαί- νει ἕνα προχώρημα πέραν τῶν δεδομένων τῶν αἰσθήσεων ὡς πρώτου ὑλικοῦ, προ- χώρημα πού εἶναι πλέον ἔργο του νοῦ, τῆς διάνοιας, του ὀρθοῦ λόγου. Σάν πρῶτο στάδιο τῆς ἐπιστημονικῆς καί φιλοσοφικῆς δραστηριότητος θεωροῦσε καί ὁ Ἐπί- χαρμος τήν κατ' αἴσθηση παρατήρηση καί μελέτη, τήν κατ' αἴσθηση εἰκόνα τῆς πραγματικότητος. Ὁ σεβασμός δηλαδή τῶν κατ' αἴσθηση δεδομένων τῆς πραγματι- κότητος, τό «εὐλαβεῖσθαι τήν αἴσθησιν», ὅπως λέγει ὁ Πλούταρχος⁶⁵ στό κείμενο πού συνοδεύει τό ἀπόσπασμα 12 πού αὐτός διασώζει, εἶναι γιά τόν ποιητή μιᾶ βασι- κή ἐπιστημονική ἀρχή, ἕνα βασικό ἔστω ἐπιστημονικό στάδιο. Οἱ διαπιστώσεις του γιά τή συνεχή «μεταλλαγῆ» (B2), τή μάθηση τῶν τεχνῶν (B3), τή συμπεριφορά τῶν ἐμβίων ὄντων (B4 καί B5), ἀλλά καί τὰ συμπεράσματά του σχετικά μέ τόν ἀνθρώπι- νο βίο πού μᾶς δίνουν ὄλα σχεδόν τὰ ἄλλα ἀποσπάσματα, προϋποθέτουν ὀπωσδή- ποτε τή λεπτομερή κατ' αἴσθηση παρατήρηση τῆς φυσικῆς καί ἀνθρώπινης πραγμα- τικότητος. Ὅμως ὁ ποιητής εἶχε κατανοήσει ὅτι ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀρκεῖται μόνο σ' αὕτη τή παρατήρηση καί στά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τότε θά μένει στό χῶρο τῆς ἀπλοϊκῆς ἐμπειρικῆς γνώσης, στό «δοκεῖν», στή «σκοτῆ γνώμη» κατά τό Δημόκρι- το⁶⁶, θά ἔχει μόνο τό «ὄτι» τῶν πραγμάτων, σύμφωνα μέ τόν Ἀριστοτέλη⁶⁷. Γι' αὐτό

μέ τό «νοῦς ὀρῆ καί νοῦς ἀκούει· τᾶλλα κωφά καί τυφλά» θέλησε νά διδάξει ὅτι γιά νά φθάσει κανεῖς στήν ἐπιστημονική καί φιλοσοφική γνώση, στή «γνησίη γνώμη» τοῦ Δημοκρίτου⁶⁸, πρέπει νά προχωρεῖ στή νοητική⁶⁹ ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων τῶν αἰσθήσεων πρὸς καθορισμό τοῦ «διά τί» τῶν πραγμάτων, τό ὁποῖο «οὐ λέγουσι περί οὐδενός»⁷⁰ οἱ αἰσθήσεις, καί πρὸς μία καθολική ἐποπτική θεώρηση καί κατανόηση αὐτῶν. Ὁ καθορισμός αὐτός τοῦ «διά τί» καί ἡ καθολική θεώρηση θά σημαίνουν τή γνώση καί κατανόηση τῶν λόγων, τῶν νόμων καί τῶν ἀρχῶν πού διέπουν τά φαινόμενα τῆς πραγματικότητας καί τήν ἀποκάλυψη τοῦ «σοφοῦ» πού «ἐπαίδευσε» καί διαρκῶς παιδεύει ἡ πραγματικότητα καί μέ βάση τό ὁποῖο λειτουργεῖ. Τότε μόνον ὁ ἄνθρωπος θά ἔχει αἰτιώδεις καί ὄχι μυθολογικές ἐξηγήσεις τῶν πραγμάτων, θά ἔχει «λόγους δοῦναι»⁷¹, καί θά μπορεῖ νά ἐπεμβαίνει σ' αὐτά, νά κυριαρχεῖ ἐπ' αὐτῶν καί νά «σώζει τόν βίον»⁷². Τό κατόρθωμα ὄλων αὐτῶν ἄλλωστε ἀναδεικνύει τόν ἄνθρωπο κάτοχο τῆς σοφίας⁷³. Τά ἐπίπεδα αὐτά τῆς πνευματικῆς δραστηριότητας στόν Ἐπίχαρμο ὑποδηλώνονται κατά κάποιον τρόπο καί ἀπό τό ἀπόσπασμα 6, ὅπου βλέπομε τόν ποιητή διερωτώμενο «ὡς δέ ἐγώ δοκέω - δοκέω γάρ; σάφα ἴσαμι τοῦτο». Ἄρκετά δέ ἐνδεικτικά θεωροῦμε καί τά ἀποσπάσματα 27 καί 28. Σύμφωνα μέ αὐτά τό «σοφόν» καί τά «σπουδαῖα» πρέπει νά ἀναζητοῦνται κατά τή νύκτα, διότι κατ' αὐτήν «μᾶλλον ἐξευρίσκεται». Αὐτό ἴσως σημαίνει ὅτι κατά τή διάρκεια τῆς νύκτας, ὅταν οἱ αἰσθήσεις ἀτονοῦν, παρέχεται ἡ εὐκαιρία στή διάνοια καί τό νοῦ, χωρίς νά ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἀπό τίς αἰσθήσεις, νά ἀξιοποιήσουν καθαρά στοχαστικά τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, νά ἀποδεσμευθοῦν ἀπό αὐτά, νά προχωρήσουν πέραν αὐτῶν καί νά ὀδηγηθοῦν διαλεκτικά, καί συνθετικά καί ἐνορατικά ἀκόμη, στήν κτήση τῆς ἀλήθειας γιά «τό σοφόν» τῆς πραγματικότητας⁷⁴. Ἔτσι μποροῦμε γενικά νά ποῦμε ὅτι πρωταρχικό ρόλο πρὸς ἐπιστήμη καί φιλοσοφία ἔχει γιά τόν Ἐπίχαρμο ἡ διάνοια, ὁ λογισμός, ὁ νοῦς⁷⁵, τό πνευματικό στοιχεῖο τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πορεία ἄλλωστε αὐτή ὑποστηρίζεται, σέ διάφορο βέβαια βαθμό, ἀπό ὄλους τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους καί κυρίως ἀπό τόν Πλάτωνα⁷⁶ καί τόν Ἀριστοτέλη⁷⁷, σύμφωνα μέ τοὺς ὁποίους ἡ γνωστική λειτουργία περνάει βαθμιαῖα μέσα ἀπό τίς αἰσθήσεις, τή ὄψα, τή διάνοια καί τή νόηση. Ἴσως δέ ὅλα αὐτά νά εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ Ἄλκιμος ὅταν, σύμφωνα μέ τόν Διογένη τό Λαέρτιο⁷⁸, συσχέτιζε τή διδασκαλία τοῦ Ἐπιχάρμου μέ ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνα, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες «αὐτή καθ' ἑαυτήν» ἡ ψυχὴ πρέπει νά γνωρίσει, «μηδέν τῷ σώματι χρωμένη», τίς ἀρχές καί τίς ἰδέες τῶν πραγμάτων καί συμπέρανε ὅτι «πολλά καί παρ' Ἐπιχάρμου τοῦ κωμωδοποιοῦ προσωφέληται» ὁ Πλάτων.

Ὅμως ἡ βαθειά ἐπίγνωση, πού εἶχε ὁ Ἐπίχαρμος, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει περιορισμένες δυνατότητες, τόν ὀδήγησε, ὅπως ἄλλωστε καί τοὺς περισσότερους ἀρχαίους ποιητές καί φιλοσόφους⁷⁹, στό συμπέρασμα, ὅτι ἡ τέλεια γνώση τοῦ «σοφοῦ», τῆς ἀλήθειας, περί τῆς πραγματικότητας δέν εἶναι δυνατή ἀπό τόν ἄνθρωπο. Μόνο βαθμιαία ἀνοδική πορεία πρὸς αὐτήν εἶναι δυνατή. Τοῦτο συνετέλεσε ὥστε νά διακηρύξει ὁ ποιητής μιὰ ἀπό τίς βασικότερες ἐπιστημονικές ἀρχές. Ἡ ἀρχὴ αὐτή, τήν ὁποία μᾶς δίνει τό ἀπόσπασμα 13, εἶναι τό «νᾶφε καί μέμνασο ἀπιστεῖν». Τῇ μεγάλῃ σημασίᾳ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς τονίζει ὁ ἴδιος ὁ ποιητής χαρακτηρίζοντας αὐτήν «ἄρθρα τῶν φρενῶν». Σύμφωνα μέ τήν ἀρχήν αὐτή τήν ἐπιστημονική καί φιλοσοφική ζήτηση πρέπει νά συνοδεύει ἀδιάλειπτα ἡ πνευματικὴ ἐργήγορη καί «ἢ κριτικὴ ἀμφοβλία»⁵⁰ σχετικὰ μέ τό βαθμό τῆς ὀρθότητας καί σαφήνειας τῆς γνώσεως πού κάθε φο-

ρά κατορθώνει ο άνθρωπος. Τήν ἀρχή αὐτή θά μπορούσαμε, σέ κάποιο βαθμό, νά διακρίνομε καί στά ἀποσπάσματα «γνώθι πῶς ἄλλω κέχρηται» (B21) καί «οὐ μετανοεῖν ἀλλά προνοεῖν χρή τόν ἄνδρα τόν σοφόν» (B41). Ἡ τήρηση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἔχει τρεῖς βασικές συνέπειες γιά τήν ἐπιστημονική πορεία. Καταρχήν ἐπιβάλλει τόν διαρκή ἔλεγχο τῆς ὀρθότητος, τῆς βεβαιότητος καί τῆς σαφήνειας τῶν γνώσεων μέ ἀποτέλεσμα τήν ἀποφυγή ἢ ἔστω τόν περιορισμό τῆς πλάνης, τῶν παραλείψεων καί τῶν λαθῶν. Ἐπειτα προφυλάσσει τό ἀνθρώπινο πνεῦμα ἀπό τόν ἐπιστημονικό δογματισμό περί τελείας καί ὀριστικῆς γνώσεως. Ἔτσι, τέλος, παρακινεῖ τόν ἄνθρωπο γιά διαρκή ἔρευνα καί γιά τή βελτίωση τῶν γνώσεων πού ἀποκτήθηκαν καί γιά τήν δημιουργία καί ἄλλων, ἐξασφαλίζοντας γι' αὐτό τή συνεχή ἐπιστημονική πρόοδο. Γιά ὅλα αὐτά πολύ ὀρθά ὁ Πολύβιος⁸¹, πού διασώζει τό ἀπόσπασμα 13, χαρακτηρίζει τήν τήρηση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, ὡς παράγοντα πού μπορεῖ νά ἐπιφέρει τή «λήξη τῆς ἄνοιας».

Ὅσα εἶπαμε παραπάνω μᾶς ἐπιτρέπουν νά συμπεράνομε ὅτι ὁ ποιητής καί φιλόσοφος Ἐπίχαρμος ὄχι μόνο μετέφερε στή γλώσσα του «ἐπιστημονικές ἔννοιες καί ἀπόψεις»⁸² ἀλλά στοχάστηκε⁸³ βαθειά πάνω στήν ἐπιστημονική καί φιλοσοφική δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία κατά τήν ἐποχή ἐκείνη ἀναζητοῦσε⁸⁴ τίς ὀρθές βάσεις καί τήν ὀρθή «κέλευθο»⁸⁵, τίς ὀρθές «ὁδοῦς διζήσεως»⁸⁶. Ἀποτέλεσμα τοῦ στοχασμοῦ του αὐτοῦ ἦταν καταρχήν νά καταξιώσει καί αὐτός, ὅπως καί ἄλλοι φιλόσοφοι⁸⁷ τῆς ἐποχῆς του, τή φιλοσοφία καί τήν ἐπιστήμη ὡς ἀποκλειστικό ἐνέργημα τοῦ ἀνθρώπου, ἀνάγοντας στόν ἀνθρώπινο χῶρο καί τά πρὸς ἐπιστήμη καί φιλοσοφία αἷτια, θεωρώντας ὡς τέτοια τήν ἄγνοια, τό ἐνδές, τίς ἀνάγκες καί τό «ἄπορον» τοῦ ἀνθρώπου, καί τοὺς πρὸς τοῦτο παράγοντες καθιερώνοντας ὡς τέτοιους τή μάθηση, τή μελέτη, τήν ἔρευνα. Ἐπειτα καθιέρωσε τή διάνοια, τό λόγος καί τό νοῦ ὡς κύριες δυνάμεις πρὸς τό «ἐπίστασθαι» καί «φιλοσοφεῖν». Καί τέλος διακήρυξε ὡς βασική ἀρχή γιά τήν κατά τό δυνατὸν ἀσφαλέστερη ἀνοδική πορεία τήν ἐγρήγορη καί τήν ἀμφιβολία ὡς πρὸς τήν βεβαιότητα, τήν τελειότητα καί τήν ἀληθινότητα τῶν ἐκάστοτε ἀποκτωμένων γνώσεων. Γιά ὅλα αὐτά μπορούμε νά κατατάξουμε καί τόν Ἐπίχαρμος στή σειρά ἐκείνη τῶν «πνευματικῶν ἡγετῶν»⁸⁸ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος πού θεμελίωσαν τήν Ἐπιστήμη καί τή Φιλοσοφία καί συνετέλεσαν στήν «προοδευτική ὀρθολογικοποίηση»⁸⁹ τῶν ἀντιλήψεων γιά τό Θεό, τόν κόσμος καί τήν ἀνθρώπινη ζωή.⁹⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Λεξ. Σουίδα, Ἐπίχαρμος. Διογ. Λαερτ. VIII 78. Ἰαμβλ. Περί τοῦ Πυθ. βίου, 226.
2. Διογ. Λαερτ. VIII 78.
3. Ἐπιχάρμ. VS23 A1, A2, A6, A7. Οἱ παραπομπές στόν Ἐπίχαρμος καί τοὺς ἄλλους προσωκρατικούς γίνονται στήν ἐκδόση: H. Diels — W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Dublin/Zürich, 1966¹².
4. Ἐπιχάρμ. VS 23 A1 καί A5. Πρβ. A. Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, Μετ. A. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη, 1964, σ. 347.
5. Ἐπιχάρμ. VS 23 A1.
6. Ἐπιχάρμ. VS 23 A5.
7. A. Lesky, ὁ. π. σ. 347.
8. A. καί M. Croiset, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, Μετ. A. Πουρνάρα, Πάπυρος, Ἀθήναι, 1938, τ. Α', σ. 501.

9. Διογ. Λαερτ. VIII 78.
10. Διογ. Λαερτ. I 42.
11. Α. Σκιαδά, *Ἀρχαϊκός Λυρισμός*, Ἀθήνα, 1979, τ. Α', σ. 12. Βλ. καί: W. Jaeger, *Paideia*, Berlin-New York, 1973, σ. 212. Β. Snell, *Die Entdeckung des Geistes*, Göttingen, 1975, Κεφ. IV. Α. Μάρκου, *Ἡ ἰδέα τῆς προόδου στὸν Ξενοφάνη, Πάτρα 1983· σ. 52 κ.έ.* W. Windelband - H. H. Heimssoeth, *Ἐγχειρίδιο Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, Μετ. Ν. Σκουτερόπουλου, Ἀθήνα, 1980, σ. 35 κ.έ.
12. Χ. Θεοδωρίδη, *Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα, 1955², σ. 26.
13. Ἰαμβλ. *Περὶ τοῦ Πυθ. βίου*, 226.
14. Ἰαμβλ. *Περὶ τοῦ Πυθ. βίου* 226. Διογ. Λαερτ. VIII 78, Πλουτ. Νομ. 8.
15. Βλ. Ἐπιχάρμ. VS 23 A3 καὶ A6a.
16. Cic. Tusc. Disp. I, 8.
17. Α. καὶ Μ. Croiset δ.π. σ. 502.
18. Ἰαμβλ. *Περὶ τοῦ Πυθ. βίου* 226.
19. Διογ. Λαερτ. III 9-17. Γιά τὸ θέμα βλ.: Μ. Gigante, "Epicarmo, Pseudo-Epicarmo e Platone", PP VIII (1953) 161-175.
20. Βλ. Ἐπιχάρμ. VS 23 A1, A5 καὶ A10.
21. Ἐπιχάρμ. VS 23 A1 καὶ A6a.
22. Ἐπιχάρμ. VS 23 A5.
23. Ἄριστ. *Ποιητ.* 1449b5. Βλ. καὶ G. Fançois, "Ericharme et Cratès", AC XLVII (1978) 50-69.
24. Πρβ. Α καὶ Μ. Croiset, δ.π. σ. 500. Α. Lesky, δ.π. σ. 348.
25. Ἐπιχάρμ. VS 23 A5.
26. Πλάτ. *Θεαίτ.* 152e 4-5.
27. Α καὶ Μ. Croiset, δ.π. σ. 502.
28. Ἄριστ. *Μεταφ.* 1086a 17-18. «χαλεπὸν δ' ἐκ μὴ καλῶς ἔχόντων λέγειν καλῶς κατ' Ἐπιχαρμον».
29. Γενικά γι' αὐτὰ βλ. Ἄριστ. *Ἄναλ.* Ὑστ. 76b11. *Μεταφ.* 1074b35. Κατηγ. 7b29. Ε.Π. Παπανούτσου, *Γνωσιολογία*, Ἀθήνα, 1961, σ. 16 κ.έ.
30. Ἐπιχάρμ. B2.
31. Ἐπιχάρμ. B4.
33. Πρβ. Ἄριστ. *Κατηγ.* 7b 23-33.
34. Βλ. Ἐπιχάρμ. B3, B13, B21, B27, B28, B33, B36, B40, B57.
35. Βλ. Ἐπιχάρμ. B6, B7, B16, B20a.
36. Βλ. Ἐπιχάρμ. B1, B2, B3.
37. Ἡρακλ. B123. Βλ. καὶ Α.Ν. Ζούμπου, "Ἐν σχόλιον εἰς «φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ», ΠΛΑΤΩΝ 34 καὶ 35 (1982-83) 73.
38. W. Windelband - H. Heimssoeth, δ.π. σ. 35.
39. Ε.Π. Παπανούτσου, δ.π. σ. 17.
40. Ἄριστ. *Μεταφ.* 980a1.
41. Βλ. Ἄριστ. *Περὶ ψυχῆς* 431b27, 429a 11 κ.έ. καὶ ἩΘ. Νικ. 1139a12.
42. Ε.Π. Παπανούτσου, δ.π. σ. 16.
43. Ἄριστ. *Μεταφ.* 983b2.
44. Βλ. Windelband-H. Heimssoeth, δ.π. σ. 35 κ.ε., 71 κ.ε. Β. Snell, δ.π. Κεφ. XI καὶ XII. J.P. Vernant, *Μύθος καὶ σκέψη στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Μετ. Στ. Γεωργούδη, Θεσσαλονίκη, σ. 341 κ.έ. W. Jaeger, δ.π. σ. 206 κ.έ. W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, Stuttgart, 1975².
45. Βέβαια σύμφωνα μὲ τὸ ἀπόσπ. 57 ὑπάρχει κάποια ἐξάρτηση καὶ τοῦ ἀνθρώπινου «λογισμοῦ» καὶ «τῶν τεχνῶν» ἀπὸ «τὸ θεῖο λόγο». Τὸ ἀπόσπασμα ὁμῶς αὐτὸ ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἡθρ ἐποχῆ. Βλ. Ἐπιχάρμ. VS 23 A10.
46. Βλ. Ἄριστ., *Περὶ ψυχῆς* 417a.
47. Διογ. Λαερτ. III 15.
48. Ἐπιχάρμ. B4.
49. Ἐπιχάρμ. B27.
50. Βλ. Διογ. Λαερτ. III 15.
51. Ἄλκμ. B1a.
52. Στοβ. Ἐκλ. II 13, 119.
53. Ἄριστ. *ἩΘ. Νικ.* 1143b6.
54. Γιά πρώτη ἴσως φορά ὑποδηλώνονται οἱ δύο αὐτές κατευθύνσεις ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, στ. 293-297. Σαφέστατα ὁμῶς δηλώνονται ἀπὸ τὸν ἐπίσης πυθαγορικὸ, ὅπως ὁ Ἐπίχαρμος, φιλόσοφο Ἀρχύτα μὲ τὸ B3.
55. Παρμ. B8, 39.
56. Ἄριστ. *Phr.* 1365a16.

57. Ἄριστ. *Fragm.*, *Περὶ Φιλοσοφίας*, 8.
 58. Ἰαμβλ. *Περὶ τοῦ Πυθ. βίου* 175.
 59. Ἡ διάκριση αὐτῆ ἦταν θεμελιώδης στοιχεῖο τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Βλ. B. Snell, δ.π. κεφ. VIII.
 60. Πλάτ. *Πρωτ.* 356e2 «...μένουσιν ἐπὶ τῷ ἀληθεῖ καὶ ἔσωσαν ἂν τὸν βίον».
 61. Βλ. Πλάτ. *Θεαίτ.* 155d3. Ἄριστ. *Μεταφ.* 982b 11-20.
 62. Πρβ. Ξενοφάντ. *Ἀπομν.* 4, 3, 11 καὶ Ἀρχύτα VS 47 B3.
 63. Πρβ. Ξενοφάντ. VS21 A49 «οἴονται γὰρ δεῖν τὰς μὲν αἰσθήσεις καὶ τὰς φαντασίας καταβάλλειν, αὐτῶ δὲ τῷ λόγῳ πιστεύειν».
 64. Ἄρκετά ἐνδεικτικά, ὡς τονίζοντα τὴ σημασία τοῦ «νοῦ», εἶναι καὶ τὰ ἀποσπάσματα 26, «καθαρόν ἂν τὸν νοῦν ἔχῃς ἅπαν τὸ σῶμα καθαρὸς εἶ», καὶ 43, «ἐπιπολάζειν οὐ τι χρὴ τὸν θυμὸν ἀλλὰ τὸν νόον».
 65. Πλουτ. *Περὶ Τύχης* 98b18.
 66. Δημόκρ. B11 Γιά τὴν ἔννοια τῶν δρων «σκοτὴ γνῶμη» καὶ «γνησίη γνῶμη» στὸ Δημόκριτο βλ. I.Γ. Δελλῆ, *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἠθικῆς Συνείδησης στὸ Δημόκριτο*, σσ. 154-157.
 67. Ἄριστ. *Μεταφ.* 981a29.
 68. Δημόκρ. B11.
 69. Βλ. καὶ: Ξενοφάντ. *Ἀπομν.* IV, 31, 11 «τὸ δὲ καὶ λογισμὸν ἡμῖν ἐμφῶσαι, ᾧ περὶ ὧν αἰσθανόμεθα λογιζόμενοι τε καὶ μνημονεύοντες καταμανθάνομεν... καὶ πολλὰ μηχανώμεθα». Πρβ. καὶ Πλουτ. *Περὶ τύχης* 98a18 κ.έ. Ἡρακλ. VS 22 A16.
 70. Ἄριστ. *Μεταφ.* 981b12.
 71. Πλάτ. *Πρωτ.* 336a1.
 72. Ἐπιχάρμ. B56 καὶ B57. Πρβ. καὶ Πλάτ. *Πρωτ.* 356e 1-3.
 73. Βλ. Ἡρακλ. B112. Δημόκρ. B59 καὶ B216. Ἄριστ. *Μεταφ.* 981b 10-16 καὶ 982a 11-12.
 74. Βλ. καὶ Ἡρακλ. B26.
 75. Κατηγορηματικά θά διακηρύξει αὐτὸ ἀργότερα ὁ Ἀριστοτέλης. Βλ. *Ἀναλυτ. ὕστερα* 72b24 «ἐπιστήμης ἀρχὴ νοῦς».
 76. Βλ. Πλάτ.: *Θεαίτ.* 151e κ.έ., 186d κ.έ. 201d κ.έ. *Μένων* 97b κ.έ.
 77. Βλ. Ἄριστ. *Μεταφ.* 980a κ.έ.
 78. Διογ. Λαερτ. III 9-17.
 79. Βλ. Ξενοφάντ. B34, Ἐμπεδ. B2, Ἡρακλ. B2, Δημόκρ. B5, B6, B117.
 80. E. Zeller, δ.π. σ. 389.
 81. Πολυβ. *Ἱστορ.* XVIII 40.
 82. W. Windelband - H. Heimsoeth, δ.π. σ. 79.
 83. Κατὰ τὸν M. Croiset, δ.π. σ. 502, ὁ Ἐπίχαρμος «ἦταν πνεῦμα στοχαστικὸ τὸ ὁποῖον εἶχε συγκινήσει ἢ σύγχρονη φιλοσοφία».
 84. Βλ. B. Snell, *Die Entdeckung...*, δ.π. σ. 219 κ.έ.
 85. Ξενοφάντ B7.
 86. Παρμ. B1 καὶ B2.
 87. Πρβ. Ξενοφάντ B18.
 88. E.Π. Παπανούτσου, *Ἠθικὴ*, Ἀθήνα, 1970³, σ. 18. Βλ. καὶ E. Zeller-W. Nestle, δ.π. σ. 27.
 89. W. Jaeger, δ.π. σ. 208.
 90. Βλ. W. Jaeger, δ.π. σ. 206 κ.έ. E. Zeller - W. Nestle, δ.π. σ. 3 κ.έ. B. Snell δ.π. σ. 178 κ.έ.